

Etniškumo tyrimai: tendencijos ir esminės sąvokos

NATALIJA KASATKINA

Socialinių tyrimų institutas, Etninių tyrimų centras, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: kasatkina@ktl.mii.lt

Straipsnyje išskiriami trys pagrindiniai etninių santykių išraiškos tipai, aktualūs dabartinei Lietuvos situacijai. Nevyraujančios etninės grupės gali reikštis kaip mažumos, diasporos arba piliečiai (pilietybė). Reali arba numanoma nelygybė gali stiprinti arba kurti mažumų tapatybę. Tam tikrą atspirtį mažumos gali rasti organizuodamosi kaip diasporos, bet tai gali vykti visaverčių ryšių su dauguma praradimo kaina. Galiausiai gali susiklostyti lygių ir visaverčių piliečių bendruomenė, kurioje nevyraujančios etninės grupės reikštųsi kaip „integruotos mažumos“. Tuo norima išvengti apibendrinimo ir pabrėžti skirtingų segmentų egzistavimą etninėse visuose.

Raktažodžiai: etniškumas, etninė grupė, etninė mažuma, diaspora

---

ĮVADAS

XX a. aštuntajame dešimtmetyje socialiniuose moksluose įsitvirtinęs etniškumo terminas ir tolesnė etniškumo koncepcijų plėtra siejama su besikeičiančiu postkolonijiniu pasauliu ir etninių mažumų politiniu aktyvumu. Rytų Europoje etniškumo studijų aktualijas paskatinio kilusi nacionalizmo studijų banga ir atitinkamas kitakalbės informacijos srautas, atsiradęs žlugus komunistiniam režimui. Tačiau ar etniškumo termino vartojimas atspindi kokį nors metodologinį požiūrį, ar tai – populiarios vartosenos dalykas? Siekdama plėtoti etniškumo tyrimus, privalėjau gilintis į etniškumo sampratą ir kritiškai apžvelgti etniškumo tyrimų konceptualias prielaidas.

ETNIŠKUMAS AR TAUTIŠKUMAS?

Kai kuriais atvejais etniškumas išties yra lietuvių, rusų ir daugelio kitų Rytų Europos kalbų sąvokos „tautybė“ atitikmuo. Taip yra gyventojų surašymuose, statistikoje, gyventojų sudėties tyrimuose. Dabartinėje visuomenėje egzistuoja tam tikros administracinės praktikos sritys, kuriose tautybė institucionalizuojama. Statistika, gyventojų registras, pilietybės kriterijai kai kuriose valstybėse – visa tai tautybę paverčia tariamai objektyvia kategorija. Institucionalizacijos procesas savaime siekia panaikinti tautybės variacijas. O etniškumo terminas palieka galimybę (ir net įpareigoja) patį reiškinį interpretuoti su jo niuansais. Todėl analitinėse studijose, autorės manymu, etniškumo sąvoka turi tam tikrų pranašumų. Tautybės ir tautiškumo sąvokos, išsiskiriančios kasdienėje vartosenoje, velka kasdienės sąmonės prasmų šleifą ir lieka ideologijos šešėlyje. Be to, tautybė iškelia klausimą, koks jos santykis su tauta – tai jau atskira, beribė tema. Lietuvių kalbos žodis *tauta* vienu atveju gali reikšti etninę grupę, kitu atveju – naciją, t. y. politinį darinį, tad, vartojant tautiškumo ar tautybės sąvokas, nelengva išvengti painiavos. Norėčiau pažymėti, kad ir Lietuvos mokslininkai, siekdami analitinio aišku-

mo, yra linę tautos, tautiškumo sąvokas priskirti kasdienės vartosenos sričiai, o mokslinėje analizėje remtis neutraliais terminais „etninis“ bei „etniškumas“ (Čepaitienė 2001).

Vientisos etniškumo teorijos ištis nėra, tačiau tam tikrų sąvokos niuansų esama. „Etniškumo“ terminas (kildinamas iš graikų k. *ethnos*) dažniausiai nurodo tapatybę, grindžiamą bendra kilme ir bendruomeninio solidarumo jausmu. Susiklosčiusi vartoseną, nors ir labai neapibrėžta (dėl to Connoras vadina etniškumą chameleonišku terminu), atsižvelgia į subjektyvumą, tapatybę ir socialinį konstravimą (Connor 1994). Net jei daugelyje mokslinių tyrimų naudojamosi darbiniais (dėl to dažnai skirtingais ir neišbaigtais) etniškumo apibrėžimais, suvokiamas jų pranašumas prieš populiarioje vartosenoje ir ilguose ginčiuose karštai svarstytus, tačiau vienaip ar kitaip neišvengusius kompromitacijos, terminus. Šiuolaikinėje sampratoje etniškumo terminas taikomas tiek daugumos, tiek mažumų ir migrantų / nemigrantų grupėms bei bendruomenėms, t. y. įvairioms gyventojų grupėms.

Pastarųjų dešimtmečių diskusijose išsivertino bendro pobūdžio nuomonė, pripažįstanti, kad etniškumas – tai daugelio dimensijų reiškinys, susijęs su socialiniu kontekstu, kuris turi įtaką etniškumo raiškai ar net konstruoja patį etniškumą. Nebūtinai etniškumas egzistuoja tik tuomet, kai egzistuoja aiškiai apibrėžtos grupės, kurių narius sieja nuolatiniai įvairūs ryšiai (Kasatkina 2003). Etniškumas pasireiškia ir kitais būdais. Mėgindami atsižvelgti į skirtingo stiprumo ryšius, galinčius būti etniškumo išraiška, galime pasinaudoti skirtimi tarp etninės kategorijos, etninių ryšių tinklo ir etninės bendruomenės. Etninė kategorija – tai socialinės klasifikacijos dalis. Kategorijos visada pasižymi tuo, kad išryškina kontrastus, ir dėka to galima atskirti jai priskirtinus narius ir pašaliečius. Jos gali atlikti savo funkciją – padėti klasifikuoti aplinkiniame pasaulyje sutinkamus žmones, tačiau visai nebūtina, kad vienai kategorijai priklausančius žmones sietų asmeniniai ryšiai. Etninių ryšių tinklą gali sudaryti aibė decentralizuotų ryšių, siejančių tam tikrai etninei kategorijai priklausančius žmones. Etniškumas pasitarnauja kaip kanalas, kuriuo cirkuliuoja informacija, tarpusavio pagalba ir pan. Etninė bendruomenė – tai jau stabilesnis darinys, grupė, kurios narius sieja pastovesni ir įvairiausiai ryšiai. Atsižvelgdami į skirtingą etniškumo raišką galime suvokti, kad vietoje vienos tvirtos sąvokos „etninė grupė“ turime skalę, kurios padalas skiria skirtingą pačios „grupės“ reikšmę (Дробижева 2002). Pabrėžtina, kad ta pati etninė kategorija, arba „nominali tapatybė“ (Jenkins 1997), gali turėti skirtingą reikšmę skirtingų individų gyvenimuose. Aiškinantis adaptacijos raidą svarbu įvertinti, kaip ir kada žmonės naudojami tautybe suvokdami savo ir kitų sėkmes ir nesėkmes (Kasatkina; Leončikas 2003).

Etniškumo studijose raktine kategorija yra etninė grupė, nors kažin ar galima surasti mokslinėje literatūroje kontroversiškesnį terminą. Viena kontraversiško priežasčių yra pačios „grupės“ kategorijos šiuolaikinis epistemologinis dekonstravimas. Nors šios sąvokos nėra iki galo apibrėžtos, jos egzistuoja ir išlieka mokslo vartosenoje. Lygiai taip pat egzistuoja pačios grupės – nepaisant to, kaip atsirado, įskaitant socialinį konstravimą. Tam tikra prasme ir etniškumas yra socialinis konstruktas, todėl jo negalima susieti vien su etnine savimone (o tai teigia kai kurie tyrinėtojai).

PRIMORDIALIZMO IR INSTRUMENTALIZMO DICHOTOMIJA

Visuma teorinių požiūrių į etniškumą gali būti suskirstyta į dvi pagrindines kryptis: primordialistinę ir instrumentalistinę (situacinę). Pirmos krypties atstovai nagrinėja etniškumą kaip objektyvią realybę, tam tikrą pirmykštę (primordialią) žmonijos ypatybę. Jie teigia: kai individas tampa visuomenės (ar tautos) nariu, jis (ar ji) suvokia bendrą kilmę, kultūrinį ar fizinį panašumą ar tiesiog artumą *saviems* (Greenberg 1980: 14). Tyrinėtojai, analizuojan-

tys etniškumą iš primordialistinių pozicijų, linkę jį interpretuoti kaip tam tikrą iracionalų pradmenį, kaip solidarumo ir tapatybės iššūkį su tais, kurie artimi jiems pagal kraują, kalbą, papročius ir t. t. Savo kraštutinėmis formomis šis teorinis požiūris analizuoja etniškumą tokiose sociologinėse kategorijose, kaip „išplėta giminingų ryšių ir atrankos forma“, arba „pradmeninis instinktyvus impulsas“ (Van den Berghe 1981). Dažnas autorius plėtoja kultūrinę psichologinę primordializmo atmainą, kur etniškumas (tautiškumas) – įsisąmonintas visų narių kultūrinis bendrumas, išreiškiamas objektyviomis kolektyvinėmis priklausomybės charakteristikomis: tai – teritorija, kalba, socialinė raida, rasės tipas, religija, pasaulėjauta ir psichologinė sandara (Лаллукка 1997). Reikėtų pabrėžti, kad primordialistai suvokia etniškumą kaip kultūrinį prigimtinį paveldą (Smith 1991). Tačiau šiuo požiūriu etniškumas apibūdinamas charakteristikomis, kurios gerokai viršija modelių, grindžiamų racionalių pasirinkimu, paaiškinimo galimybes.

Kitos krypties mokslininkai, kurie išskiria etniškumo fenomene galimybių, pragmatinius ir situacijos aspektus, kartu apibūdina etniškumą kaip pasirinkimą. Jie suvokia etniškumą kaip racionalią reakciją į socialinį poveikį. Situacinis požiūris apibūdina etninio identiteto funkciją kaip būdą pasiekti socialinius, ekonominius ir kitus grupės tikslus. Socialinė etninio identiteto dimensija talpina savyje, be emocijų ir ekspresinių momentų, racionalias ir instrumentalistines orientacijas. „Nuslopintas“ etniškumas gali būti sužadintas viešumoje ir panaudotas socialinio mobilumo, kontrolės ar vyravimo, priklausomybės įveikimo tikslais (Kasatkina; Leončikas 2003). Šis instrumentalistinis analizės būdas, kuris traktuoja etniškumą kaip simbolinį ir realų kapitalą, leido suformuluoti keletą ypač svarbių teiginių ir išvadų socialinės ir ekonominės raidos, taip pat politikos, komunikacijos ir tarpetninių kontaktų studijose. Teigiant, kad etniškumo raiška gali keistis priklausomai nuo tam tikros laikotarpio ir vietos situacijos, pripažįstamas etniškumo lankstumas. Akivaizdu, kad šie racionalaus pasirinkimo modeliai pagrįsti situacine perspektyva. Jie aiškina, kad atvira etninės kilmės išraiška individui ar grupei gali virsti tiek nauda (ekonominė, prestižu), tiek nepritekliais (socialinių kontaktų apribojimas). Savęs ir aplinkos identifikacija sukuria mechanizmą, kuris nulemia naudą ir nepriteklius, susietus su etniškumu (Allardt 1979).

Galima sutikti, kad etniškumas yra valdomas ir pasižymi situaciniu lankstumu, tačiau jis negali susikurti tuščioje erdvėje – tuo pripažįstamos šio fenomeno primordialios šaknys. Visa tai leidžia tyrinėtojams teigti, kad primordialinis ir situacinis požiūriai į etniškumą labiau vienas kitą papildo, negu neigia. Vis dėlto, struktūralizmas, kaip ir primordializmas, apibūdinamas etniškumą per kultūros archetipą, ne tik tampa pažeidžiamas kritikos, bet ir stokoja skatinančių teorinių idėjų, kaip suvokti etniškumą besikeičiančiame visuomenės kontekste. Todėl, sutikdami, kad abu būdai nėra neigiantys vienas kitą, tyrinėtojai dažnai prideda, kad ir skirtumai tarp jų nėra labai ryškūs, nes atviro primordializmo teorinis modelis šiandien mažai kam patrauklus. Tačiau turėčiau sutikti su R. Jenkinsu, kad šių debatų aktualumas išlieka, nes aršus primordializmas, kuris paprastai nesiskiria nuo buitinės savivokos, yra ganėtinai įtakingas šiuolaikiniame pasaulyje.

Autorės tyrimai ir studijos nesiremia primordialistinėmis idėjomis, nes etninės tapatybės ne visada atpažįstamos, daugeliu atvejų būna sukonstruotos. Tokios objektyvios savybės, kaip kalba, religija, kultūra ar bendra istorija, ne visuomet nusako asmens etniškumą, svarbūs yra subjektyvūs veiksniai arba savęs tapatybė. Savęs tapatinimas ir kitų definicijos dalyvauja konstruojant etninį identitetą, kartu etniškumas konkuruoja ir sutampa su kitomis tapatybėmis. Tačiau, nepaisant sunkiai apibūdinamos (ne visuomet akivaizdžios) etninės tapatybės,

individai lengvai jos nekeičia, susiedami ją su etnine kilme. Etninės tapatybės ne tik pasižymi stabilumu ir ilgalaikiškumu, bet ir tampa pastebimos, susiformuoja paternai, o tai savo ruožtu gali būti įvardijama kaip struktūra, kuri suvokiama kaip tarpusavyje susietų ir sąveikaujančių socialinių grupių ir socialinių institutų visuma.

ETNIŠKUMAS KAIP SOCIALINĖS ORGANIZACIJOS FORMA

Daugelis šiuolaikinių tyrinėtojų tiesiogiai arba netiesiogiai sutinka su F. Barth'u, kad etniškumas – kultūros skirtumų socialinės organizacijos forma. Dar XX a. septintajame dešimtmetyje jis atkreipė dėmesį į tai, kad šio fenomeno mokslinės analizės esminis klausimas yra etninės ribos, o ne šitose ribose sutelktas kultūros turinys (Barth 1969). Pagal Barth'ą, etninės grupės apibūdinime svarbiausi aspektai yra savęs tapatinimas ir kitų tapatinimas. Šie esminiai teiginiai, tapę etninių sąveikų studijų pradžia, išlieka aktualūs iki šių dienų. Nors autorius išplėtojo ir suformulavo keletą naujų tezių, o daugelio tyrinėtojų pastangomis šiuolaikinio etniškumo studijos labai pažengė į priekį, ši išvalga etniškumo studijose tapo atramine (Kasatkina; Leončikas 2003).

Etniškumo kaip socialinės organizacijos formos samprata daugeliu atvejų adekvatesnė, negu jo kaip kultūrinių savybių visumos suvokimas. Etninių grupių ribų matomumas ir išlikimas, narių įtraukimas į grupės sudėtį – visa tai byloja, kad etninės grupės ir jų esminės charakteristikos yra situacijos poveikio bei istorinių, ekonominių ir politinių aplinkybių rezultatas (Gellner 1997). Be to, didžioji dauguma šiuolaikinių etninių grupių, ypač priskiriamų prie vadinamųjų etninių mažumų, atsirado ne vien evoliucijos (arba etnogenezės) proceso eigoje, o dėka situacinio pobūdžio aplinkybių. Apskritai, daugeliui Lietuvos etninių grupių neįmanoma išskirti akulturacijos ir asimiliacijos etapų, ypač pagal kartų principą, paplitusių migrantų ir migracijų tyrimuose. Naujas etninių grupių ribas sukurdavo arba naikindavo svarbūs politiniai ir kitokio pobūdžio įvykiai (karai, revoliucijos ir kiti istoriniai sukrėtimai).

Šį teiginį iš esmės patvirtina autorės atliktas Lietuvos rusų tarpukario inteligentijos tyrimas. Keletas pasaulinio masto įvykių per istoriškai trumpą laikotarpį (Pirmasis pasaulinis karas, 1917 m. revoliucinė krizė ir Rusijos imperijos žlugimas, Lietuvos Respublikos sukūrimas) suformavo naujas rusų grupes ir naujas grupių ribas to laikotarpio Lietuvos visuomenėje (Касаткина 1997).

Svarbu suvokti, kad politinė asimiliacija (arba politiškai korektiškas integracijos terminas) dažnai lenkia etnokultūrinę asimiliaciją ir toli gražu ne visuomet sąlygoja pastarąją. Etniškumas pasižymi savita dinamika ir vidine struktūra. Oficialioji, viešosios aplinkos vartojama retorika bei socialinės ir politinės vertybės, kurios yra greičiau monoetniškos ir iš esmės propaguojančios etninės daugumos vertybes bei demokratinio valdymo prielaidas, skatinančias piliečių lygiateisiškumą, niveliuoja egzistuojančius kultūrinius skirtumus, kartu etniškumą paverčia nematomu (Kymlicka 2001). Tačiau anot to paties W. Kymlicka'os, etninės mažumos, siekdamos politinių ir socialinių teisių (iš esmės politinės ir socialinės asimiliacijos), tuo pačiu linkusios išlaikyti savo kultūrinę tapatybę, netgi priešindamosis spaudimui įvaldyti vyraujančią kultūrą kaip sąlygą minėtoms galimybėms užtikrinti (Kymlicka 1999).

Taigi galima prielaida, kad kuo spartesnė ekonominė visuomenės plėtra ir kuo labiau išryškėja individuali ir grupės sėkmė, tuo aktyvesnė asimiliacija. Bet iki kurio momento? Kuomet pasiekta patenkinama materialinė padėtis ir pasiektas pageidautinas statusas daugumos visuomenėje, tikėtina nauja „šaknų“ paieška, etninės tapatybės „revizija“. Vis dėlto šis dėsningumas (paprastai netaikytinas toms etninėms ir rasinėms grupėms, kurioms sunku įveikti fenotipinius skirtumus) buvo ir išlieka kultūrinės diferenciacijos pagrindu labiau nei kalbiniai skirtumai.

Interpretuojant Barth'o idėją, kuomet individai sutinka su visuotinai paplitusiomis nuostatomis apie jų etninę grupę arba yra suvaržomi (apribojami) šių nuostatų dėl nuo jų nepriklausančių aplinkybių, jie suvokia ir pradeda veikti pagal šias nuostatas. Tuo pačiu *etniškumas įgyja organizacines ir institucines savybes*. Šiame kontekste konstruojami kultūriniai standartai panaudojami etniniam tapatumui apibūdinti, jo turiniui nustatyti. Pasak Tiškovo, konstruojant etniškumą pagrindinį vaidmenį vaidina etninio „verslumo“ politika, t. y. etninės grupės narių mobilizacija kolektyviniams veiksams, vadovaujant lyderiams, kurie siekia politinių tikslų, o neišreiškia grupės kultūrinės ideologijos arba „liaudies valios“ (Тишков 2003: 107). Šiuo atveju turėčiau pabrėžti, kad lyderių kultūrtregerinės politikos ideologija dažnai taikosi prie grupės kultūrinės ideologijos ir bando atspėti „liaudies valią“.

Šio teiginio iliustracija gali būti Lietuvos mažumų politinių organizacijų ir nevyriausybinių organizacijų (NVO) vaidmuo, mobilizuojant etninių grupių narius, tiksliau, formuojant jų ypatinę, „teritorinę“ identitetą (pvz., Lietuvos rusai, Lietuvos rusų inteligentija). Etninei mobilizacijai būtina motyvacinė, vienijanti idėja. Mažumos organizacijose tokių idėjų šaltiniu paprastai yra nacionalistinė ideologija. Tačiau Lietuvoje šie mažumų nacionaliniams judėjimams būdingi tikslai (autonominių darinių kūrimas arba susijungimas su „istorine tėvyne“) neturi perspektyvos ir nesulauktų pritarimo. Etninis solidarumas, kaip rodo tyrimai, pasireiškia tik tada, kuomet tai neprieštarauja pragmatinės naudos tikslams ir korporaciniam solidarumui. Tai paaiškina, kodėl etnis solidarumas iki šiol netapo veiksmu, jungiančiu bent didesnę dalį rusų vienoje organizacijoje. Bendruomenės programos daugiausia atspindi reakciją į ideologinius devintojo dešimtmečio „Sąjūdžio“ akcentus, išreiškia poindustrinės visuomenės individų ryžtą įveikti psichologinį diskomfortą, nesaugumą, atrasti naujoje grupės autonomijoje vienybės ir identiškumo jausmą. Apskritai Lietuvos rusų visuomeninių organizacijų silpnumą suponuoja pasenusios (dažnai tarpukario NVO porevoliucinių rusų organizacijų), atkartotos programos ir eklektiškos ideologinės konstrukcijos, neatitinkančios dabartinės rusų bendruomenės poreikių.

Pateiktos prielaidos atitinka konstruktyvistinio metodo, tyrinėjančio etninę visuomenės struktūrą, teorines išvalgas bei skiriasi nuo vyraujančio požiūrio į etniškumą kaip kultūros fenomeną ir nuo paplitusios etninėje politikoje retorikos.

ETNINĖ GRUPĖ, ETNINĖ MAŽUMA, DIASPORA: VISUOMENĖS ETNINĖS STRUKTŪROS ELEMENTAI

Etninės grupės sąvoka

Viena esmingiausių kliūčių etninės grupės sąvokai apibrėžti yra ne tik paties reiškimo įvairiapusiškumas, bet ir nuolat kintantis etninių grupių pobūdis. Dėl to kai kurie mokslininkai neskuba nuolat tikslinti definicijų, o naudojami jau esamais apibrėžimais arba (dabar – vis rečiau) pateikia savus. Nepaisant skirtingų interpretacijų, daugmaž sutariama, jog etninė grupė yra viena pagrindinių kategorijų visuomeninėse klasifikacijose.

Socialinių mokslų raida klostėsi taip, kad viena stipriausių sociologijos tradicijų (JAV) etninei grupei ėmė priskirti grupės, turinčios bendras tradicijas, tapatybės pojūtį ir egzistuojančios platesnėje visuomenėje kaip subgrupė, prasmę. Tokia samprata etninės grupės terminą pavertė mažumos sinonimu: Jungtinėse Amerikos Valstijose etninės grupės terminas vartotas beveik visoms išskirtinėms religinėms, lingvistinėms ir kitokioms mažumoms apibrėžti. Klasikinės studijos įvadu tapusios studijos *Etniškumas: teorija ir patirtis* autoriai, nors ir atmesdami mintį, kad etniškumas susijęs tik su mažumomis, pamini, jog „esama šiek tiek tiesos tame, kad identifikacijos formos, pagrįstos tokiomis skirtingomis socialinėmis realijomis,

kaip religija, kalba ir tautinė kilmė, turi kažką bendra, taigi taip sudaromas naujas terminas, apimantis viską: „etniškumas“ (Glazer; Moynihan 1975: 6).

Britanijoje etninių santykių tyrimų kryptis (angl. *Ethnic and racial relations*) taip pat klostėsi išimtinai kaip imigravusių mažumų analizės sritis. Akivaizdu, kad tokia etninės grupės samprata prasilenkia su daugelio Europos visuomenių realijomis, tačiau Europoje atitinkama socialinių mokslų pakraipa nebuvo taip išplėtotą, kaip anglosaksų visuomenėse. Pasak W. Connor, Amerikos sociologų etninės grupės apibrėžimas tikrąją reikšmę pažeidžia mažiausiai dviem svarbiais aspektais: etninė grupė gali būti ne tik subordinuota platesnės politinės visuomenės dalis; ji gali būti ir vyraujanti grupė vienoje valstybėje arba atskiros jos dalys gali egzistuoti keliose valstybėse (Connor 1994). Antra, etninės grupės termino populiarus taikymas bet kuriai partikuliariai grupei beveik užtemdo įvairių tautybės formų skirtumus. T. Parsonsas atkreipė dėmesį į du bruožus, dėl kurių sutinka daugelis. Tai – grupinės tapatybės idėja bei žmonių organizavimasis į skirtingas grupes ir solidarumo bei lojalumo jausmas, vienijantis tų grupių žmones (Glazer; Moynihan 1975). Vėliau vis daugiau dėmesio sulaukė atskiroms grupėms būdingi skiriamieji bruožai. Plačiai cituojamas F. Barth's išryškino etninių ribų reikšmę bei išskyrė grupių skiriamuosius bruožus (Barth 1969).

Pagal jį, etninė grupė gali apibrėžti save tik remdamasi kontaktais ir lygindamasi su kitomis grupėmis, kurias jos nariai laiko kitokiomis. Kad etninė grupė egzistuotų, individai turi laikyti save jos nariais. Struktūrinis aspektas taip pat numato aplinkos reakciją, išorinio pasaulio požiūrį, nes etniškumas ne tik pasireiškia grupės viduje, bet ir sukelia tam tikrą išorinio pasaulio reakciją. Savęs laikymas tam tikros grupės nariu ir kitų atliekamas priskyrimas – logiškai skirtingi veiksmai; saviidentifikacijai nebūtinai išoriniai, „objektyvūs“ požymiai (Лаллукка 1997). Nemažai tyrinėtojų remiasi šia skirtimi ir saviidentifikaciją laiko šiuolaikinėje visuomenėje etniškumą lemiančiu veiksniu (ypač toks požiūris išpopuliarėjo postmodernizmo ir reliatyvizmo plitimo metu, kai viską ėmė užgožti madinga tapatybės tyrimų kryptis). Subjektyvusis etniškumo kriterijus taip pat reiškia, kad žmonės tai pačiai grupei gali priklausyti dėl skirtingų priežasčių: kilmės, gyvenamosios vietos, religinių ar politinių įsitikinimų, karjeros sumetimų, šeimos ryšių ir t. t.

Nors ir egzistuoja skirtingos interpretacijos, etninės grupės sąvoka tapo universalia akademinio diskurso dalimi. Be abejo, etniškumo teorijų spektro apžvalga būtų atskiras darbas. Šiuo atveju tikslas kur kas kuklesnis: parodyti, kad etninė grupė yra pakankamai lankstus, korektiškas ir neutralus terminas. Dėl šių savybių jis tinka atskiriems visuomenės etninės kompozicijos segmentams pavadinti.

Etninė mažuma

Įvairiuose tarptautinės teisės aktuose vartojamas terminas „etninės mažumos“, tačiau daugelyje jų nepateikiama konkretaus apibrėžimo. Be to, vartojamos sąvokos „tautinės mažumos“, „etninės, religinės arba kalbinės mažumos“, „tautinė ar rasinė kilmė“¹.

Dėl politinių galimo apibrėžimo implikacijų jį pateikti ir įteisinti gali būti vengiama sąmoningai. Kai nėra konkretaus apibrėžimo, valstybės gali atsižvelgti į savo požiūris ir aplinkybes. Kita vertus, mažumų teisių apsaugos sistema išlieka gana lanksti ir atvira toms grupėms, kurių savitumo kriterijai nėra itin konkretūs ir gali ne iki galo atitikti konkrečius apibrėžimus.

¹ Atitinkamai žr.: Europos Tarybos Tautinių mažumų apsaugos konvencija; Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 27 str.: Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo, 1 str. ir kt.

Nors kartais „etninė mažuma“ ir „tautinė mažuma“ gali būti vartojamos sinonimiškai ir sukelti problemų interpretuojant, teisėje pastebima tam tikrų jų vartojimo skirtumų.

Galima sutikti, kad „etninė mažuma“ yra platesnė sąvoka, o „tautinė mažuma“ – tam tikra jos forma (Pawlak 2001: 71). Vienų ar kitų sąvokų iškilimą ir interpretavimą kartais lemia teisinių terminų ir politinių sutarimų raida. Autorė savo tyrimuose sutelkė dėmesį ne į teisės ir politikos problematiką, o į socialinį kontekstą, kuriame etninės mažumos gyvena ir reiškiasi. Todėl konstruojami terminai grindžiami sociologiniais kriterijais. Tad etninė mažuma suprantama kaip realios arba suvokiamos nelygybės kategorija, o ne kaip iš teisinio ir politinio diskurso perimta aprašomoji sąvoka.

Europinė tautinės mažumos samprata ir politinių sienų istoriškumo pripažinimas yra geras pavyzdys, parodantis, kad ne palyginti nedidelės grupės narių skaičius, o pats politinės subordinacijos faktas yra pagrindinis mažumos bruožas (plg. Simpson; Yinger 1985: 10). Plačiai vartojami terminai „daugumos grupė“ ir „mažumos grupė“ sociologijoje ne tik nusako visuomenės etninę įvairovę, bet ir apibūdina etninę (rasinę) hierarchiją. Kai kurios visuomenės grupės turi didesnių, nei kitos, privilegijų ir išteklių. Etninės grupės gali skirtis politine galia, ekonominėmis galimybėmis ar kultūros prestižu. Kultūrinio pobūdžio privilegijomis paprastai naudojasi titulinės tautos: jų gimtoji kalba bei kultūra įgauna valstybinės kalbos ir kultūros statusą.

Faktas, jog grupės turi vienodų galimybių siekti socialinių gėrybių arba kultūros plėtojimo, leidžia kalbėti apie etninę stratifikaciją. Kai kuriose visuomenėse rasinė ar etninė kilmė gali tapti vyraujančiu grupės socialinės padėties rodikliu. Klasinė ir rasinė stratifikacija kartais sutampa ar iš dalies sutampa, o kartais yra skirtingos sistemos.

Šiuolaikinėse demokratinėse visuomenėse paprastai nebeaptinkame institucionalizuotos diskriminacijos, pagal kurią aiškiai galėtume atskirti vyraujančias ir subordinuotas grupes. Tačiau kartais nelygios galimybės ir ištekliai sutampa su etninėmis ribomis. Pasitaikanti diskriminacija ar rasizmas išstumiami į neformalaus elgesio sritis, o nelygybe išreiškiama subtiliais socialinės sąveikos būdais. Etninė grupė, atsidūrusi nelygioje padėtyje, palyginti su kitomis etninėmis grupėmis, arba tapusi diskriminacijos objektu ir nepajėgianti jos įveikti, tampa etnine mažuma. Nepaisant formalių lygybės kriterijų, didelę reikšmę turi subjektyvi mažumų savijauta ir situacijos suvokimas. Šiam suvokimui svarbios ne tik formalios teisės, bet ir grupės kolektyvinė patirtis, tiesioginė ir simbolinė sąveika su daugumos nariais bei daugumos nuostatos.

Taigi etninės mažumos ne kiekvienu atveju yra bendruomenės, kurių nariai jaučia tvirtus tarpusavio ryšius. Tuomet, kai atskiri etninės mažumos individai suvokia savo subordinuotos padėties bendrumą ir nori išlaikyti savo kultūrinį tapatumą, atsiranda diasporos užuomazga.

Diaspora

Pastaraisiais metais vis dažniau diaspora suprantama apibendrinta prasme ir išstumiama jos pirminė reikšmė. Tad naujesni šaltiniai diaspora vadina tam tikros bendrijos išsklaidymo procesą, taip pat kildinančių save iš šios bendrijos grupių, gyvenančių ne savo kilmės šalyse (kai kurie žodiniai priduria – tautinių, kultūrinių mažumų padėtyje), susitelkimo procesą. Kartais diaspora paprasčiausiai tampa išeivijos arba tautinės mažumos sinonimu.

G. Shefferio požiūriu, diasporos kūrėsi priverstinai arba savanoriškai etninėms grupėms migruojant už savo istorinės šalies (Shefferio vartojamas terminas – *homeland*) ribų. Jos priimančiose šalyse gyvena mažumų statusu, išlaikydamos savo etninę arba etninę ir religinę identitetą bei bendruomeninį solidarumą (Sheffer 1986).

Daugeliui etninių grupių esminis dalykas – ryšys su „tautos židiniu“: vieta, kur didesnė etninės arba religinės grupės dalis palaikytų tarpusavio ryšius kaip vietinės kilmės bendruomenė. Politinės, moralinės ir kultūrinės „tautinio židinio“ atramos nebuvimas ir dažnai priešiška aplinka vertė ieškoti atspirties savo bendruomenėje. Kita vertus, daugiaamžis gyvenimas kitataučių aplinkoje išlavino integracinius gabumus, imlumą kalboms, kultūroms bei gyvenimui.

Imigrantams ir mažumoms, jaučiančioms „gimtojo židinio“ užnugarį, bendruomeninės adaptacijos ir išlikimo klausimas nėra toks aštrus. Ypač tai pasakytina apie „imperinių tautų“ atstovus – angelus, prancūzus, rusus. Tačiau, „nešdami pasauliui“ savo kultūros likučius, jie prisitaikydavo ir keisdavo, tapdavo „netipiškais angliais“, „ne visai prancūzais“, „ypatingais rusais“. Tačiau jausdamiesi imperijos, valstybės, kultūros dalimi, nesistengė formuoti naujos ją saugojančios bendruomenės, kurią galėtume pavadinti diaspora. Išimtis – rusų sentikiai, suformavę išsklaidytas diasporines grupes Rusijos imperijos pakraščiuose (Kasatkina; Leončikas 2003).

Individualus adaptyvumas diasporose labai susijęs su gebėjimu išlaikyti savo tapatybę – galbūt tai ir yra esminė diasporos savybė. Išlikimo prielaida buvo stiprus bendruomeniškumas. Viena vertus, egzistavo išorinis spaudimas – bendruomeniškumas ir grupių hierarchija buvo universalus dalykas tradicinėje visuomenėje. Kita vertus, turėjo susiklostyti stipri diasporos vidaus organizacija. Svetimoje aplinkoje išgyventi buvo paprasčiausiai neįmanoma be organiško žmogaus ištirpimo grupėje, be normų sistemos, elgesio taisyklių, institutų, pavaldumo ir globos ryšių, grupės vidaus hierarchijos, griežčiausios savitarpio kontrolės ir sankcijų pažeidėjams. Korporatyvizmas, bendruomenės solidarumas buvo ne tik išgyvenimo sąlyga svetimame pasaulyje, bet ir svarbi profesinės sėkmės prielaida (Kasatkina 2003).

Tokiame ypatingame socialiniame pasaulyje formavosi lankstus žmogus, sugebantis savyje suderinti individualizmą su atsidavimu bendruomenei, tradicijoms. Visai nauja situacija susiklostė formuojantis pramoninei visuomenei ir pradėjus byrėti geto sienoms – ir tiesiogine, ir perkeltine prasme. Pamažu pats etninių specializacijų principas tapo atgyvena. Emancipacija, įgyta pilietinė lygybė, įstatymu ir papročiais pagrįstos bendruomenių hierarchijos suirimas, bendruomenės kaip pagrindinio organizacijos tipo nykimas – visa tai sumažino aplinkos spaudimą diasporų nariams (Gellner 1993).

Sulaukę tyrinėtojų dėmesio „naujosios diasporos“ – besiformuojantis reiškinys, kuriame reiškiasi ir „klasikinės diasporos“ bruožų, ir visiškai naujų diasporos ypatybių. Šia prasme diasporos fenomenas nėra praeities dalykas. Pasauliui jis reiškia ir naujus išbandymus, ir unikalaus patyrimo galimybes, ir tarpvalstybinių ryšių bei kontaktų potencialą.

PAGRINDINIAI ETNINĖS STRUKTŪROS ELEMENTAI

Etninių grupių ateities tyrimai turėtų padėti išsiaiškinti svarbiausius veiksnius, turinčius įtakos jų padėčiai visuomenės struktūroje. Siekiant šio tikslo vertėtų sutelkti dėmesį į tų pačių etninių grupių, pasižyminčių vienodu socialiniu kapitalu ir panašiais adaptaciniais įgūdžiais, adaptaciją skirtingose visuomenėse. Žinoma, reikšmingiausiu lieka atsakymas į klausimą, kokie socialinės politikos veiksniai lemia etninės grupės situaciją visuomenės struktūroje. Kaip vieną galimų atsakymų pateiksiu pagrindinių visuomenės etninės struktūros elementų schemą (Kasatkina 2007: 35).

Schema. Visuomenės etninės struktūros elementų apibrėžimas

Pagrindiniai elementai	Etnokonfesinės tapatybės išsaugojimas	Pilietinės teisės	Bendruomeninė konsolidacija	Socialinė integracija		
				Pasitenkinimas socialiniu statusu	Socialinė „niša“	Ekonominė situacija
Vyraujanti etninė grupė	+	Suteiktos visos pilietinės teisės	+ ?	+	-	?
Etninė mažuma	+	Teisių suvaržymas	- +	-	+ -	?
Diaspora	+	Teisių suvaržymas	+	- +	+	?
Kitataučiai piliečiai	-	Suteiktos visos pilietinės teisės	-	+	-	?

Galima prielaida, kad esminiais veiksniais, lemiančiais tam tikros etninės grupės poziciją visuomenėje, įvardintini: *etninės (etnokonfesinės) tapatybės svarba jos nariams, pilietinės teisės ir valstybės politika*, taip pat *bendruomeninės (grupinės) konsolidacijos ir socialinės integracijos laipsnis*. Greta tradicinio susidomėjimo kalbine situacija (valstybinės kalbos mokėjimo lygis, bilingvizmas, bendravimo gimtąja kalba intensyvumas), religingumo lygiu, gimtosios ir vyraujančios kultūros statusu, ypač daug dėmesio etnokonfesinio identiteto tyrimuose skiriama asimiliacinei elgsenai ir etninio identiteto išsaugojimo strategijai. „Kitataučių piliečių“ kilmė atpažįstama, tačiau daugeliui etninės tapatybės išsaugojimas nėra aktualus, o etninė kilmė neturi ypatingos reikšmės tokiai asmenybei. Tokioje grupėje asimiliaciniai procesai yra pakankamai intensyvūs. Diasporų atstovams asimiliacija yra nepriimtina, o dažnai ir neįmanoma, nes vyraujantys visuomenei jie yra ne „savi“. Didesnei daliai „etninės mažumos“ narių asimiliacija taip pat yra nepriimtina dėl daugumos arba jų pačių nuostatų, jų asimiliacinė strategija yra nepalaikoma daugumos.

Teisinė situacija yra vertinama pagal lygių pilietinių teisių sudarymą grupių nariams. Išskirtinę reikšmę įgauna subjektyvus situacijos vertinimas ir etninių grupių savijauta. Greta formalių teisinių lygybės kriterijų numatoma tyrinėti subjektyvius situacijos vertinimus, daugumos ir mažumos sąveikos patirtis, vyraujančios grupės nuostatas mažumų atžvilgiu.

Kaip parametrus, lemiančius bendruomeninę (grupinę) konsolidaciją, ketinama tirti grupių narių savitarpio pagalbos programas, mažumų organizacijų efektyvumą. Apibrėžiant šiuos parametrus būtina nustatyti, kokia yra mažumų grupių strategija (ar ji yra iš viso) ir kokie yra šių grupių prioritetai tenkinant savo narių pagrindinius socialinius poreikius, tačiau ypač svarbu, kokie pragyvenimo išteklių yra naudojami – nuosavi (grupiniai) ar kreipiamasi pagalbos į valstybę, istorinę tėvynę, tarptautines organizacijas. Bendruomeninės konsolidacijos pavyzdžiu galėtų būti diasporos, kurios gali naudoti įvairią strategiją ir įvairius išteklius užtikrinant savo grupės egzistavimą, tačiau svarbiausiu veiksmu įvardintinas tam būtinų struktūrų ir įgūdžių turėjimas. Tikėtina, kad „mažuminės“ socialinės struktūros yra fragmentiškos ir veikiamos daugumos. Vyraujančios visuomenės interesams atstovauja valstybė, tačiau, kitaip

nei diasporos, etninė mobilizacija ir bendruomeninė konsolidacija minėtoje visuomenėje gali nepasireikšti (nors to paprastai siekia nacionalistinė ideologija).

Socialinę integraciją atskleistų keletas parametrų: įgyto socialinio statuso vertinimas, taip pat mobilumo lygis ir tam tikrų socialinių anklavų, socialinės entropijos kliūčių buvimas. Grupių narių santalka tam tikroje socialinėje nišoje gali byloti tiek apie diskriminaciją, tiek apie socialinių įgūdžių stoką arba abiejų minėtų veiksnių egzistavimą, o tai dažnai pasitaiško. Grupių ekonominę situaciją ketinama apibrėžti pagal nedarbo lygį, pajamas ir profesinę struktūrą, glaudžiai susijusius su socialine niša.

IŠVADOS

Konceptualinėje plotmėje aktualu pabrėžti, kad pasistūmėta nuo etninių grupių kultūros turinio tyrimų prie dėmesio tos kultūros vertinimui, jai priskiriamam statusui ir pastarųjų ryšiu su etnine tapatybe. Tam tikra prasme ir etniškumas yra socialinis konstruktas, todėl jo negalima susieti vien su etnine savimone.

Atlikti tyrimai ir studijos rodo, kad etninės tapatybės ne visada atpažįstamos, nes daugeliu atvejų būna sukonstruotos. Tokios objektyvios savybės, kaip kalba, religija, kultūra ar bendra istorija, ne visuomet nusako asmens etniškumą, svarbūs yra subjektyvūs veiksniai arba savęs tapatybė. Tačiau, nepaisant sunkiai apibūdinamos (ne visuomet akivaizdžios) etninės tapatybės, individai lengvai jos nekeičia, susiedami ją su etnine kilme.

Straipsnyje išskiriami trys pagrindiniai etninių santykių išraiškos tipai, aktualūs dabartinei Lietuvos situacijai. Nevyraujančios etninės grupės gali reikštis kaip mažumos, diasporos arba piliečiai (piliėtija). Reali arba numanoma nelygybė gali stiprinti arba kurti mažumų tapatybę. Tam tikrą atspirtį mažumas gali rasti organizuodamosi kaip diasporos, bet tai gali vykti visaverčių kontaktų su dauguma praradimo kaina. Galiausiai gali susiklostyti lygių ir visaverčių piliečių bendruomenė, kurioje nevyraujančios etninės grupės reikštųsi kaip „integruotos mažumos“. Savo ruožtu, „etninė grupė“ yra parankiausia sąvoka etninėms studijoms plėtoti, nes jos dėka išvengiama su „tautos“ ar „mažumų“ sąvokomis susijusių prieštaringumų.

Gauta 2007 08 10
Priimta 2007 09 20

Literatūra

- Allardt, E. 1979. *Implications of the Ethnic Revival in Modern, Industrialized Society*. Commentationes Scientiarum Socialium, Vol. 12. Helsinki.
- Barth, F. 1969. *Introduction / Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Differences*, ed. F. Barth. Oslo: Universitets forlaget, 15.
- Connor, W. 1994. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton.
- Čepaitienė, A. 2001. „Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1(10): 168–189.
- Gellner, E. 1997. *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Gellner, E. 1993. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Glazer, N.; Moynihan, D. P. (eds.). 1975. *Ethnicity: Theory and Experience*. Harvard University Press, 6–53.
- Greenberg, S. 1980. *Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives*. New Haven.
- Jenkins, R. 1997. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, New York: Routledge.
- Kasatkina, N. 2003. „Istorinės“ diasporos šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje“, *Filosofija. Sociologija* 2: 37–43.
- Kasatkina, N.; Leončikas, T. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Kymlicka, W. 1999. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 95–98.

13. Kymlicka, W. 2001. "Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe", in Kymlicka, W.; Opalski, M. *Can Liberal Pluralism Be Exported?* Oxford University Press, 13–103.
14. Pawlak, S. 2001. *Ochrona mniejszosci narodowych w Europie*. Warszawa: Scholar.
15. Sheffer, G. A. 1986. *New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics*. London, 1–15.
16. Van den Berghe, P. L. 1981. *The Ethnic Phenomenon*. New York: Elsevier.
17. Дробижева, Л. М. (ред.). 2002. *Социальное неравенство этнических групп представления и реальность*. Москва: Academia, 120–122.
18. Касаткина, Н. 1997. „Особенности национальной идентификации русской интеллигенции Литвы в межвоенный период“, in *Русские Прибалтики. Механизм культурной интеграции (до 1940 г.)*, отв. ред. Н. Арлаускайте. Вильнюс: Русский культурный центр, 48–66.
19. Касаткина, Н. 2007. „Русские в современной Литве: меньшинство, диаспора или часть гражданского общества?“, *Etniškumo studijos 2007/2: Русские в Балтийском регионе: меньшинство и государство*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas / Eugrimas.
20. Лаллукка, С. 1997. *Восточно-финские народы России*. Европейский дом.
21. Тишков, В. А. 2003. *Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии*. Москва: Наука.

NATALIJA KASATKINA

Ethnicity studies: tendencies and main concepts

Summary

The studies and research carried out indicate that ethnic identities are not always recognisable because in most cases they are constructed. Such objective attributes as language, religion, culture or common history do not always outline personal ethnicity; subjective factors or self-identity are important. However, despite the fact that it is difficult to define (not always evident) ethnic identity, individuals do not change it easily and relate it to their ethnic origin.

Three main types of expression of ethnic relations relevant to the situation of Lithuania are distinguished in this article. Non-dominant ethnic groups can manifest themselves as minorities, diasporas or citizens. Real or implied inequality may strengthen or construct minorities' identity. The minorities can find a certain counterbalance while organising themselves as diasporas, however, this might happen at the cost of the loss of thorough contacts with the majority. Eventually, a community of equal and full-right citizens can be formed in which the non-dominant ethnic groups would be structured as "integrated minorities". In its own turn, it is stated that "ethnic group" is the most qualified conception for the development of ethnic studies because it avoids discrepancies related to the concepts of "nation" or "minority".

Key words: ethnicity, ethnic group, ethnic minority, diaspora